

Glynis Hannell

ERIVAJADUSTE MÄÄRATLEMINE

VAATLUSLEHED
INDIVIDUAALSETE ERIPÄRADE
HINDAMISEKS

SISUKORD

1. Sissejuhatus	7
2. Arenguhäired	20
Intellektuaalne mahajäämus	21
Aktiivsus- ja tähelepanuhäire	31
Tourette'i sündroom	43
Arenguline koordinatsioonihäire	50
Keelehäire	58
Kõnehäire	67
3. Autismispektri häired	73
Autism	75
Aspergeri sündroom	84
4. Spetsiifilised õpiraskused	93
Düsleksia	94
Düskalkuulia	103
5. Emotsionaalsed ja käitumishäired	111
Ärevushäire	112
Valikuline mutism	120
Depressioon	128
Tõrges-trotslik käitumine	136
Käitumishäire	145
6. sensoorsed kahjustused	153
Kuulmiskahjustus	154
Nägemiskahjustus	162
7. Lisavaatluslehed	170
Andekus	171
Ebaküpsus	179
Madal enesehinnang	188
Lapse väärkohtlemine	196
8. Tabelid sobiva vaatluslehe valimiseks	204
Motivatsiooni- ja keskendumisraskused	205
Emotsionaalsed ja käitumiseraskused	206
Õpiraskused	207
Suhtlusraskused	208

2. ARENGUHÄIRED

Sissejuhatus

Arenguhäirete osas on kuus vaatluslehte:

- intellektuaalne mahajäämus;
- aktiivsus- ja tähelepanuhäire;
- Tourette'i sündroom;
- arenguline koordinatsioonihäire;
- keelehäire;
- kõnehäire.

Eostamine, rasedus, sünd ja areng on protsessid, mis ei kulge alati takistusteta, ning seetõttu on arenguhäired üsna levinud.

Mõni häire saab vältimatult alguse juba eostamisprotsessis, näiteks geneetiliselt edasi kanduv Tourette'i sündroom või kromosoomihaigus Downi sündroom. Põhjusteks võivad olla ka rasedusprobleemid, vastsündinua infektsioonid, vigastused, mürgistused või enneaegsus.

Enamik arenguhäireid klassifitseerub neuroloogiliste häirete valdkonda, mis tähendab, et häire põhjus on aju, kuna aju kontrollib kõiki elu aspekte. Rohkete uuringute tulemused näitavad, kuidas ja miks tekivad ajustruktuuri või ajufunktsioonide hälbed ning milline on nende seos konkreetse arenguhäirega. Näiteks on tehtud mitu teaduslikku uuringut, mis vaatlevad neuroloogilisi erinevusi aktiivsus- ja tähelepanuhäirega inimese aju ja selle häire all mittekannatava inimese aju vahel.

Paljude arenguhäirete puhul ei ole aga võimalik viidata konkreetsele tekkepõhjusele ning ees seisab hulk teaduslikke uuringuid.

INTELLEKTUAALSE MAHAJÄÄMUSE VAATLUSLEHT

Koostanud Glynis Hannell, psühholoogiamagister

Lapse või nooruki nimi Vanus

Kirjeldage lapse tugevaid külgi, häid iseloomujooni ja saavutusi.

.....

.....

.....

.....

.....

Valige alljärgnevatest hinnangutest sobivaim.

0 – mitte kunagi	1 – mõnikord kerge	2 – mõõdukalt keskmise	3 – tihti esinev raske
------------------	-----------------------	---------------------------	---------------------------

Varane arenguline mahajäämus

Õppis eakaaslastest hiljem rääkima.	0	1	2	3
Arenes füüsiliselt eakaaslastest hiljem (õppis hiljem istuma, kõndima).	0	1	2	3
Õppis eakaaslastest hiljem tualetti kasutama.	0	1	2	3

Vajab rohkem abi kui eakaaslased

Vajab tavalisest rohkem abi isikliku hügieeniga toimetulekul.	0	1	2	3
Vajab tavalisest rohkem täiskasvanu juhendamist igapäevategevustes.	0	1	2	3
Vajab tavalisest rohkem täiskasvanu juhendamist lihtsate ülesannete puhul (näiteks voodi ülestegemine).	0	1	2	3
Vajab tavalisest rohkem täiskasvanu tähelepanu enda ohutuse tagamisel.	0	1	2	3
Vajab tavalisest rohkem täiskasvanu tähelepanu rahaga toimetulekul.	0	1	2	3
Vajab täiskasvanu juhendamist seksuaalse käitumise küsimustes.	0	1	2	3

Sotsiaalsed raskused

On raske eakaaslaste hulgast sõpru leida.	0	1	2	3
Teda narritakse või kiusatakse.	0	1	2	3
On sotsiaalselt naiivne.	0	1	2	3
On teiste suhtes liiga kergeusklik ja kergesti mõjutatav.	0	1	2	3
On kergesti manipuleeritav ja suunatav.	0	1	2	3
Tegutseb impulsiivselt, ei taju piire, millal lõpetada või tagasi tõmbuda.	0	1	2	3
Sõlmib ebasobivaid sõprussuhteid.	0	1	2	3
Peab tuttavaid inimesi sõpradeks.	0	1	2	3
Usub eakaaslastest hilisemas vanuses jõuluvanasse ja haldjatesse. ...	0	1	2	3

Ebaküps mängu- ja puhkeaja käitumine

Mängib endast nooremate kaaslastega.	0	1	2	3
Huvitub nooremale vanusegrupile sobivatest mänguasjadest ja tegevustest.	0	1	2	3
Eakohased mänguasjad tekitavad ärevust ja pahameelt.	0	1	2	3
Käitub rühmamängudes füüsiliselt mõtlematult või rumalalt.	0	1	2	3

Kognitiivsete võimete tugev mahajäämus keskmisest

On sooritanud spetsialistide juhendamisel kognitiivsete võimete testi, mis näitab kognitiivsete võimete vajakajäämist.	0	1	2	3
---	---	---	---	---

Muud hälbed või raskused

Keel ja kõne on eakaaslastega võrreldes vähe arenenud.	0	1	2	3
On füüsiliselt kohmakas.	0	1	2	3
Tuleb ette raskusi teistes valdkondades (nägemis- või kuulmispuue). ...	0	1	2	3

Käitumiskeskused

On rühmatöodes rahutu ja tähelepanematu.	0	1	2	3
Väldib koolitööd.	0	1	2	3
Loodab liiga palju kaaslaste abile.	0	1	2	3
Vajab pidevalt õpetaja tähelepanu.	0	1	2	3
Satub ülesannet kuulates ärevusse või ei soovi kaasa töötada.	0	1	2	3
Ei küsi abi (ei taju oma eksimusi).	0	1	2	3

Õpiraskused

Areneb eakaaslastega võrreldes äärmiselt aeglaselt.	0	1	2	3
On ebapiisaval tasemel kõikides (või peaaegu kõikides) õppekava valdkondades.	0	1	2	3
Vajab teksti jaotamist lühikesteks lõikudeks.	0	1	2	3
Vajab pidevat kordamist, et uut oskust omandada.	0	1	2	3
Vajab konkreetset ja praktilist õppimist.	0	1	2	3
Vajab üksikasjalikke ja üheselt mõistetavaid selgitusi.	0	1	2	3
Mõistab teksti vaevaliselt, kuigi suudab sõnu kokku lugeda.	0	1	2	3
Abstraktsed mõisted on keerulised.	0	1	2	3
Joonistab ja kirjutab halvemini kui eakaaslased.	0	1	2	3
Tuntav pingutus ei taga oodatud tulemust.	0	1	2	3
Näib aja möödudes aina enam üldisest tasemest maha jäävat.	0	1	2	3

Perekond

Pereliikmetel või teistel sugulastel on/oli õpiraskusi. ei jah ei tea

Lisaküsimused last või noorukit iseloomustavaks aruteluks (soovituslik)

- Mis köidab last või noorukit kõige rohkem?

.....
.....

- Mis teeb lapsele või noorukile kõige rohkem muret või põhjustab meelehäarmi?

.....
.....

- Mis eesmärke soovib laps või nooruk saavutada?

.....
.....

- Mis paneb vanema(d) kõige rohkem muretsema?

.....
.....

- Mis eesmärke peaks laps või nooruk vanemate meelest saavutama?

.....
.....

- Mis paneb õpetaja kõige rohkem muretsema?

.....
.....

- Mis eesmärgid on õpetaja arvates lapsele või noorukile jõukohased?

.....
.....

- Kuidas aidata lapsel või noorukil tugevaid külgi arendada?

.....
.....

- Mis abinõud võiks tarvitusele võtta, et jõudsamalt eesmärkide poole liikuda?
Kuidas edasijõudmist hinnata?

.....
.....

Vaatluslehe täitis Kuupäev

Vaatluslehe kasutamine

Käesolev vaatlusleht on mõeldud intellektuaalse mahajäämuse tuvastamiseks. Tuleb aga meeles pidada, et paljudel häiretel on sarnaseid jooni ning vaatlustulemustel võib olla mitu selgitust. Diagnoosi ametlikuks kinnitamiseks on kindlasti vaja spetsialistidepoolseid uuringuid.

Intellektuaalset mahajäämist iseloomustavad jooned

Intellektuaalne mahajäämus on neuroloogiline arenguhäire. Selle häirega õpilasel on raskendatud mõtetegevus, probleemide lahendamine, planeerimine, nii akadeemiline kui ka kogemustel põhinev õppimine. Sellega kaasnevad raskused igapäevategevustega toimetulekul, sotsiaalses suhtluses ja enese eest hoolitsedes. Intellektuaalse mahajäämusega lapsed ja noorukid vajavad eakaaslastest enam tuge nii õppimisel kui ka igapäevaeluga toimetulekul.

Rahvusvahelisel tasandil kirjeldatakse intellektuaalset mahajäämist mitmel viisil. Laialdaselt on kasutusel „vaimne puue“, samuti „õpiraskused“, „kognitiivne häire“, „kognitiivne puue“ ja „intellektuaalne arenguhäire“.*

Intellektuaalse mahajäämuse põhjused

Intellektuaalsel mahajäämusel võib olla mitu põhjust. Kromosoomianomaaliad, nagu Downi sündroom, fragiilse X-i sündroom (Martin Belli sündroom) ja teised kromosoomihaigused, on saanud alguse eostamishetkel.

Rasedusprobleemide hulka kuuluvad alkoholi või narkootikumide tarbimisest tekkinud mürgistused (näiteks ema alkoholitarbimise tagajärjel võib tekkida fetaalne alkoholisündroom). Lapse arengut mõjutavad ka infektsioonid, rasedustoksikoos, platsentapuudulikkus ja ema teised tervisehädad raseduse ajal.

Enneaegne sünnitus, liiga madal sünnikaal, viirused (näiteks teise tüübi *herpes simplex*), sünnitraumad on samuti intellektuaalse mahajäämuse kõrgete riskitegurite hulgas.

Pärast sündi võivad intellektuaalset mahajäämist põhjustada peavigastused, meningiit, ajukasvajad, kokkupuude mürkidega (näiteks plii), äärmine alatoitumus jne. Kuigi eelnevalt on loetletud hulk olukordi, mis võivad intellektuaalset mahajäämist põhjustada, on paljudel juhtudel põhjus siiski teadmata.

* RHK-10-s vastab määratlus „vaimne mahajäämus“ diagnoosile „vaimne alaareng“.

Diferentsiaaldiagnoos: sarnaste tunnustega häired ja eripärad

Keelehäire

Väikeste laste puhul, eriti nendel, kellel on diagnoositud mõõdukas või tõsine keelehäire, võib kaasneda ka intellektuaalne mahajäämus. Selge vahe on aga intellektuaalse mahajäämuse tõttu üldise arenguhäire diagnoosi saanud laste ning nende laste ja noorukite vahel, kellel on ainult kõnepeetus või keelehäire, kuid muidu on nende areng eakohane.

Autismispektri häire

Sagedasti kaasneb intellektuaalse mahajäämusega ka autismispektri häire. Märkimisväärset protsenti lastest ja noorukitest on mõlemad diagnoosid. Kliiniliselt on keerukas täpselt eristada, mis neist kahest tõsisest arenguhäirest avaldab lapsele või noorukile rohkem mõju.

Kaasnevad häired või raskused

Intellektuaalne mahajäämus + liitpuuded

Intellektuaalse mahajäämusega kaasnevad sageli teised tõsised häired, nagu nägemis- või kuulmispuue, tserebraalparalüüs, autismispektri häire, aktiivsus- ja tähelepanuhäire, epilepsia jne.

Intellektuaalne mahajäämus + autism

Tõsise autismi puhul kaasneb väga tõenäoliselt intellektuaalne mahajäämus, ent enamikul intellektipuudega lastel ei pruugi olla autismispektri häiret.

Intellektuaalne mahajäämus + aktiivsus- ja tähelepanuhäire (ATH)

Paljudel intellektuaalse puudega inimestel on probleeme keskendumise ja impulsiivse käitumisega ning neil on diagnoositud aktiivsus- ja tähelepanuhäire (ATH). Kahe häire vahele on keerukas piiri tõmmata ja see nõuab täpseid diagnostilisi kriteeriume.

Intellektuaalne mahajäämus + käitumishäire

Intellektuaalne mahajäämus võib kaasneda käitumishäirega, nagu käitumishäire (koos intellektipuudega). Intellektuaalne mahajäämus võib olla käitumishäiret võimendav faktor. Võimetus mõista käsklusi, raskused olukordade hindamisel ning pärsitud vastused võivad viia kohatu ja mõnikord ka lubamatu käitumiseni.

Intellektuaalne mahajäämus + emotsionaalsed häired

Intellektuaalne mahajäämus võib põhjustada märkimisväärseid raskusi igapäeva- elus, nagu võimetus sotsiaalselt sulanduda või edasijõudmatus koolis, mis oma- korda võivad põhjustada lisastressi. Ärevust on sagedasti seostatud intellektuaalse mahajäämusega, kuid depressioon, ärevus ja teised emotsionaalsed häired võivad ilmned a intellektipuudega paralleelselt, üks seisund ei pea tingimata olema teise põhjuseks.

Intellektuaalne mahajäämus + väärkohtlemine

Sageli kaasnevad intellektuaalse mahajäämusega naiivsus ja ebaküpsus, lisaks puudulikud sotsiaalsed probleemilahendusoskused, mis viib omakorda haavatavuse ja märkimisväärselt kõrge riskini saada seksuaalse, kehalise või emotsionaalse väärkohtlemise osaliseks.

Intellektuaalne mahajäämus + ebaküpsus

Üks intellektuaalse mahajäämuse diagnostiline kriteerium on puudulik eakohane isik- lik toimetulek ja sotsiaalne sulanduvus. Kuna tegemist võib olla ka vajakajäämisega üldises arengus, on selliste laste ja noorukite intellektuaalne areng, mängueelistused, sotsiaalsed ja olukordade hindamise oskused ning enesedistsipliin tasemel, mis on tihti omane ea poolest märkimisväärselt noorematele.

Spetsialistid, kelle poole pöörduda**Õpetajad**

Õpetajatel ja teistel koolis töötavatel spetsialistidel on esmane roll intellektuaalse mahajäämusega lapse või nooruki toetamisel.

Psühholoogid

Psühholoogid tegelevad intellektuaalsete võimete hindamise ja toimetuleku kohan- damisega. Samuti pakuvad nad tuge emotsionaalsete või käitumuslike häirete korral, mis võivad avalduda koos intellektuaalse mahajäämusega või tekkida selle tagajärjel.

Logopeedid

Logopeedid abistavad intellektipuudega lapsi või noorukeid kõne- ja keelehäirete korral.

Tegevusjuhendajad ja füsioterapeudid

Tegevusjuhendajaid või füsioterapeute võib kaasata üldisesse teraapiaprotsessi.

Lastearstid ja teised meditsiinitöötajad

Lastearstidel ja teistel meditsiinitöötajatel on oluline roll meditsiiniliste probleemide lahendamisel, samuti aitavad nad toime tulla intellektipuudega kaasnevate häiretega, nagu aktiivsus- ja tähelepanuhäire või epilepsia.

Lastepsühhiaatrid

Lastepsühhiaater kaasatakse juhul, kui on vaja tegeleda võimalike emotsionaalsete või käitumuslike ebakõladega.

Tugiisikud

Tugiisikuteenus on vajalik eriti juhtudel, kui intellektuaalne mahajäämus on tõsine või avaldub koos teiste puuetega. Tugiisikud nõustavad perekonda igapäevaeluks vajalikes oskustes, sotsiaalsetes oskustes, seksuaalsusega seotud ja muudes küsimustes.

Sotsiaaltöötajad

Sotsiaaltöötajate roll on toetada perekonda. Vajadusel aitavad nad korraldada hoiuteenust või hankida lisaressursse. Nad osutavad kõikvõimalikku praktilist abi.

Omavalitsuse töötajad

Omavalitsuse töötajad tutvustavad ning pakuvad riiklikult ette nähtud teenuseid.

Strateegiad intellektuaalse mahajäämusega toimetulekuks

Üldised juhised

- Lapse või nooruki toimetulekut hinnatakse regulaarselt. See aitab jälgida lapse edasijõudmist ning tuua välja süvendatud tähelepanu nõudvad valdkonnad.
- Peab tagama, et kõiki faktoreid – üldist tervislikku seisundit, kuulmist, nägemist, sotsiaalset pädevust jne – on piisavalt uuritud ja parim võimalik abi kindlustatud.

Vanemate kaasamine ja toetamine

- Vanematel on õigus olla kaasatud oma lapsega toimuvasse – tuleb tagada tulemuslik ja avatud suhtlemine kodu ja kooli vahel.
- Tuleb kindlustada, et vanemad saaksid asjakohast toetust kooli, kogukonna ja sotsiaallosakonna poolt.

Hariduse tagamine

- Selgitage välja kõige sobivam klassitüüp, mis last võimalikult vähe traumeeriks.
- Koostage individuaalne õppekava, mis vastab õpilase eripärale.
- Kindlustage spetsialistide toetus valdkondades, milles kerkivad esile erilised raskused, nagu logopeediline teenus puuduliku kõne korral, liikumisteraapia vaevalise motoorika ja koordinatsiooniprobleemide korral jne.

- Kindlustage individuaalne või väga väikeses grupis toimuv õpe olulistest õppekava punktides, nagu lugemisoskus ja arvutamine.
- Kindlustage, et antavad juhised oleksid lapse või nooruki arengutaseme seisukohalt arusaadavad ja üheselt mõistetavad.
- Selgitage välja individuaalsed hariduslikud vajadused ning seadke reaalsed ja lapse võimetest lähtuvad eesmärgid.
- Pakkuge tavalise õppeprotsessiga võrreldes oluliselt rohkem võimalusi korrata ja kinnistada õpitut.
- Kindlustage, et kõik õpetajad ja koolitöötajad, sealhulgas asendusõpetajad ning aineõpetajad, oleksid lapse või nooruki erivajadustest teadlikud.

Sotsiaalne ja emotsionaalne toetamine

- Pakkuge süvendatud sotsiaalset toetust lastele või noorukitele, kes kogevad selles valdkonnas raskusi. Kindlustage põhjalik sotsiaalsete oskuste õpe ning andke lapsele või noorukile võimalus suhelda eakaaslastega toetavas ja abistavas õhkkonnas.
- Korraldage põhjalik ja turvaline käitumisõpe, vähendamaks riski, et laps või nooruk võiks langeda väärkohtlemise ohvriks.
- Pöörake erilist tähelepanu liikumisele ühest keskkonnast teise. Kõik lapse või noorukiga tegelevad osapooled peaksid tegevuskava varakult läbi mõtlema ja omavahel kokku leppima, et üleminek ühest õpikeskkonnast teise oleks võimalikult sujuv ning probleemitu.
- Kindlustage, et lapsel või noorukil oleks võimalus osaleda ka koolivälistes tegevustes, nagu kehaline treening, noorteklubid, osavõtt kogukonna noorte-üritustest jne.

Soovitatav lisalugemine

June Downing

Academic Instruction for Students With Moderate and Severe Intellectual Disabilities in Inclusive Classrooms

Corwin, 2010

Carolyn Blackburn, Barry Carpenter and Jo Egerton

Educating Children and Young People with Fetal Alcohol Spectrum Disorders

Routledge, 2012

Darlene Mannix

Life Skills Activities for Special Children

Jossey-Bass, 2009

Jane Nelson, Steven Foster and Arlene Raphael

Positive Discipline for Children with Special Needs: raising and teaching all children to become resilient, responsible and respectful

Three Rivers Press, 2011

June Downing

**Teaching Literacy to Students with Significant Disabilities:
strategies for the K-12 inclusive classroom**

Corwin, 2005

Diane Browder and Fred Spooner

Teaching Students with Moderate and Severe Disabilities

Guilford Press, 2011

Soovitatavad veebilehed

www.mencap.org.uk

Mencap. Not for profit organization

Information for parents and teachers: UK

www.downs-syndrome.org.uk

Down's Syndrome Association. Not for profit organization

Information for parents and teachers: UK

raisingchildren.net.au

Raising Children Network. Government information service

Information for parents: Australia

www.thearc.org

The Arc. Not for profit organization

Information for parents and teachers: USA

Kirjandus

American Psychiatric Association (2013) *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (5th edn)*, Washington, DC.

Goodman, R. and Scott, S. (2012) *Intellectual Disability, in Child and Adolescent Psychiatry, 3rd edn*, Chichester: John Wiley and Sons Ltd.

Brenda R.J. *et al.* (2013) 'Math practice and its influence on math skills and executive functions in adolescents with mild to borderline Intellectual Disability', *Research in Developmental Disabilities*, 34(5): 1815–1824.

Burack, J. (2012) *The Oxford Handbook of Intellectual Disability and Development (Oxford Library of Psychology)*, New York: OUP.

de Graaf, G., van Hove, G. and Haveman, M. (2013) 'More academics in regular schools? The effect of regular versus special school placement on academic skills in Dutch primary school students with Down syndrome', *Journal of Intellectual Disability Research*, 57: 21–38.

Emerson, E. (2003) 'Prevalence of psychiatric disorders in children and adolescents with and without intellectual disability', *Journal of Intellectual Disability Research*, 47: 51–8.

Ergaz, Z. and Ornoy, A. (2011) 'Perinatal and early postnatal factors underlying developmental delay and disabilities', *Developmental Disabilities Research Reviews*, 17: 59–70.

Georgiadi, M. *et al.* (2012) 'Young children's attitudes toward peers with intellectual disabilities: effect of the type of school', *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 25: 531–41.

EMOTSIONAALSED JA KÄITUMISRASKUSED

Vaatlustulemused ja võimalikud diagnostilised kategooriad

Võti	Autism	Aspergeri sündroom	Ärevushäire	Valkuline mutism	Depressioon	Väärkohtlemine	Tähelepanuhäire (tähelepanematu)	Tähelepanuhäire (hüperaktiivne)	Käitumishäire	Tõrges-trotslik käitumine	Tourette'i sündroom	Intellektuaalne mahajäämus	Andekus	Ebaküpsus	Madal enesehinnang
On vähe sõpru või ei ole ühtegi sõpra.	■	■								■			■		
Ärritub kergesti, läheb tujust ära.					■			■	■	■					
On nõrga empaatiavõimega.	■	■							■	■		■			
Ei järgi juhendeid ega reegleid.	■	■					■		■	■					
Läheb kergesti endast välja, kui miski ei suju.	■	■			■				■	■				■	
Sõltub ülemäära täiskasvanutest või eakaaslastest.				■											
Tõmbub eemale, ei taha teistega seltsida.		■		■											
Kiusab või ahistab teisi õpilasi.									■	■					
On jäik, asjade loomuliku käiku on raske jälgida.	■	■	■						■	■		■	■		
On ülemäära haaratud mõnest teemast või objektist.	■	■											■		
Käitub seksuaalselt kohatult.						■			■	■		■			
On nõrga enesekontrolliga.								■	■	■				■	
Läheb pisiasjade pärast kergesti endast välja.		■		■				■	■	■				■	
Hüüab tunnis vahele, teeb kohatuid häälitsusi.	■	■							■	■	■				

